

تفسیر آیات مشکل

درس ۱۰

اکمال دین و اتمام نعمت

استاد: آیت الله یعقوب جعفری

کارشناسی ارشد

مقدمه

از خطاب‌هایی که خداوند سبحان در ارتباط با آئین اسلام در قرآن دارد، راجع به اکمال دین است که به وسیله آن خداوند نعمت را بر مسلمانان تمام کرد. تعیین چنین روزی قطعاً مصادف با واقعه پراهمیتی است، که دین بدون آن ناقص شمرده می‌شود. در این درس درباره چنین روز مهمی سخن به میان آورده می‌شود، که امید کافران به نابودی اسلام با چنین رویدادی به یأس تبدیل می‌گردد.

محتوای آموزشی

«الْيَوْمَ يَئِسَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ دِينِكُمْ فَلَا تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنَ الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَاتَّمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا». (مائده، ۳)

امروز کسانی که کافر شدند، از دین شما مأیوس گشتند پس، از آن‌ها نترسید و از من بترسید. امروز دیتان را کامل کردم و نعمت خود را بر شما تمام نمودم و اسلام را به‌عنوان دین برای شما پسندیدم.

تعیین روز اکمال دین و اتمام نعمت

در وسط آیه سوم از سوره مبارکه مائده که مربوط به تحریم خوردن میت‌ه و خون و گوشت خوک و چند نوع گوشت حرام دیگر است، جملاتی آمده مبنی بر این‌که امروز کافران از دین شما ناامید شدند، یعنی دانستند که اسلام تثبیت شده و احتمال این‌که روزی از بین برود، وجود ندارد. و نیز امروز دین را بر شما کامل کردم و نعمت خود را بر شما به پایان بردم و اسلام را به‌عنوان دین برای شما پسندیدم.

باید دید منظور از این سخنان چیست؟ و آن روز کدام روز است که وصف آن در این آیه در چهار فراز آمده است:

«الْيَوْمَ يَئِسَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ دِينِكُمْ...»

الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ؛

وَ اتَّمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي؛

وَ رَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا.»

آن روز هر روزی که باشد، روز بسیار با عظمت، مبارک و سرنوشت‌سازی است و روزی است که مسلمانان باید همه‌ساله آن روز را به‌عنوان روز اکمال اسلام جشن بگیرند. از نظر پیروان اهل بیت، آن روز روز هجدهم ذی‌الحجه سال آخر عمر پیامبر بود، که در غدیر خم، علی بن ابی‌طالب (علیه‌السلام) را به فرمان خدا به جانشینی خود نصب کرد، ولی بیش‌تر مفسران اهل سنت آن روز را روز عرفه حجه‌الوداع دانسته‌اند. مستند آن‌ها روایاتی است که

عمده‌ترین آن‌ها روایت طارق بن شهاب از عمر است که گفته: آن روز، روز عرفه و روز جمعه بود^۱، این درحالی است که روایت‌های دیگری هم از طریق اهل سنت از ابن عباس نقل شده، که آن روز روز عرفه و روز دوشنبه بود^۲ و نیز در بعضی از منابع آن‌ها روایت شده که آن روز، روز هجدهم ذی‌الحجه بوده و در غدیر خم نازل شده است.^۳ بنابراین، روایات اهل سنت در تعیین مکان و روز نزول این آیه با هم معارض هستند.

بعضی از علمای آنان مانند: طبری و بیهقی، از ابن جریر نقل کرده‌اند که پیامبر خدا (صلی الله علیه و آله) پس از نزول این آیه، هشتاد و یک روز زنده ماند^۴، از طرف دیگر اهل سنت اتفاق نظر دارند که آن حضرت در دوازدهم ربیع‌الاول از دنیا رفته است، حال با یک محاسبه ساده معلوم می‌شود که هشتاد و یک روز پیش از دوازدهم ربیع‌الاول، با نزول آیه در هجدهم ذی‌الحجه با یک روز اختلاف که از ناشی از ناقص یا کامل بودن ماه‌هاست، مطابقت دارد. البته از نظر اهل بیت، وفات پیامبر در بیست و هشتم صفر اتفاق افتاده و این محاسبه براساس نظر اهل سنت و از باب الزام است.

حال می‌گوییم: طبق این آیه در آن روز، چهار اتفاق مبارک هم‌زمان صورت گرفته است: نومیدی کافران از دین اسلام، اکمال دین، اتمام نعمت و پسندیده شدن اسلام به‌عنوان دین از سوی خدا. اگر آیه در روز عرفه نازل شده، چه حادثه مهمی در آن روز اتفاق افتاده، که این چهار نتیجه مهم به‌دست آمده است؟ بعضی از آن‌ها گفته‌اند: تا آن زمان همه احکام بیان شده و دیگر چیزی باقی نمانده بود و با بیان تحریم خوردن گوشت میت و چند چیز دیگر، احکام اسلام کامل شد و با این جملات تکمیل شدن دین و تمام شدن نعمت بر مردم اعلام گردید.

بعضی از آن‌ها هم این جملات را از جملات مربوط به تحریم گوشت جدا کرده‌اند و گفته‌اند: منظور این بوده که در آن سال، مسلمانان حج باشکوهی به جای آوردند و این شوکت و عظمت، باعث ناامید شدن کافران و کمال دین و تمام نعمت گردید.

این دو مطلبی که گفته‌اند، هیچ‌کدام نمی‌تواند سبب حصول آن چهار نتیجه باشد. درباره مطلب نخست می‌گوییم: پس از روز عرفه حجه‌الوداع، بازهم آیاتی در بیان احکام بر پیامبر (صلی الله علیه و آله) نازل شد، مانند آیه مربوط به ارث کلاله که آخرین آیه‌ای است که بر پیامبر نازل شد و بعضی از آیات مربوط به تحریم ربا که پس از عرفه آن سال نازل شده است. به همین جهت، بعضی از اهل سنت هم متفطن این موضوع شده‌اند و ربط دادن اکمال دین به

۱. صحیح بخاری، ج ۱، ص ۱۶.

۲. الدر المنثور، ج ۲، ص ۲۵۹.

۳. نمونه‌هایی از آن روایت‌ها، در ادامه نقل خواهد شد.

۴. طبری، جامع‌البیان، ج ۶، ص ۵۲؛ بیهقی، شعب‌الایمان، ج ۱، ص ۱۳۵.

بیان حکم تحریم میته را مشکل دانسته‌اند.

سیوطی می‌گوید: یکی از مشکلات، آیه «الیوم اکملت لکم دینکم» است، که در روز عرفه در حجة‌الوداع نازل شده و ظاهر آن کامل شدن همه فرائض و احکام است و جماعتی از جمله سدی تصریح کرده‌اند که، بعد از این آیه حلال و حرامی نازل نشد، درحالی که حکم ربا و دین و کلاله بعد از این آیه نازل شده و ابن جریر هم این اشکال را کرده است.^۱

مهم‌تر این که حکم حرمت خوردن گوشت میته و موارد دیگر، در آن حد نیست که سبب مایوس شدن کافران از اسلام و کامل شدن دین باشد و اساساً این حکم با تفاوت‌های مختصری در چندین آیه از قرآن آمده است، مانند: (بقره، ۱۷۳)، (انعام، ۱۴۵) و (نحل، ۱۱۵) و حکم جدیدی نبود که با آمدن آن اسلام کامل شود.

در مورد مطلب دوم آن‌ها، می‌گوییم: این سخن نیز با مضمون آیه تناسب ندارد، چون در آن روز به‌خصوص حادثه مهمی اتفاق نیفتاد که از آن مقطع خاص و روز معین به بعد، کافران مایوس شوند و دین کامل گردد، چون آن شکوه و عظمت را مسلمانان از سال‌ها پیش و از فتح مکه به بعد، به‌دست آورده بودند.

حقیقت این است که شکوه و عظمتی که در زمان حیات پیامبر حاصل شده بود، با همه اهمیتی که داشت، هرگز باعث نومیدی کافران نمی‌شد، چون آن‌ها به مرگ پیامبر دل‌بسته بودند و می‌گفتند: او عقب و پسر ندارد و با مرگش همه‌چیز تمام می‌شود. اتفاقاً این تحلیل را، هم مشرکان داشتند و هم اهل کتاب، و در آیاتی از قرآن کریم این موضوع بیان شده است. درباره مشرکان می‌فرماید:

«أَمْ يَقُولُونَ شَاعِرٌ نَّتَرَبَّصُّ بِهِ رَيْبَ الْمُنُونِ» (طور، ۳۰)

بلکه می‌گویند: او (محمد) شاعر است، در انتظار مرگ او هستیم.

این که مشرکان پیامبر را ابر می‌خواندند، نیز ناظر به همین معناست.

علاوه بر مشرکان، اهل کتاب هم انتظار از بین رفتن اسلام با مرگ پیامبر را داشتند، می‌فرماید:

«وَدَّ كَثِيرٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُدُّونَكُمْ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِكُمْ كُفَّارًا حَسَدًا مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْحَقُّ

فَاغْفُوهَا وَاصْفَحُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ.» (بقره، ۱۰۹)

بسیاری از اهل کتاب، پس از آن که حق بر آنان آشکار شد، دوست دارند شما را از روی حسد پس از ایمانتان پیش خودشان به کفر برگردانند. پس درگذرید و ملایمت کنید، تا خدا امر خویش را بیاورد.

جمله «حتی یأتی الله بأمره» در این آیه، اشاره به روزی است که در آن، حادثه مهمی اتفاق افتاد، که کافران به کلی

۱. الاتقان، ج ۱، ص ۸۵. بعضی‌ها هم برای صدر آیه يك شأن نزول و برای الیوم یئس الذین کفروا، شأن نزول دیگری نقل کرده‌اند:

التفسیر المنیر، ج ۶، ص ۸۴-۷۵.

امید خود را به نابودی اسلام از دست دادند و آن، همان روزی بود که آیه اکمال از آن خبر می‌دهد. روشن است که تنها چیزی که می‌توانست کافران را از نابودی اسلام نومید کند، تعیین جانشین برای پیامبر بود، آن هم شخصی چون علی (علیه‌السلام) با آن دل‌سوزی، فداکاری، صلابت و علمی که داشت. این اقدام بقای اسلام و محفوظ شدن آن از زوال و نابودی را تضمین می‌کرد. این مطلب به خوبی نظر اهل بیت و تعدادی از علمای اهل سنت را که نزول آیه اکمال را مربوط به جریان غدیر می‌دانند، اثبات می‌کند.

در آن روز پیامبر خدا به دستور خدا در حضور ده‌ها هزار نفر از مسلمانانی که از انجام مراسم حج بازمی‌گشتند، علی بن ابی‌طالب (علیه‌السلام) را به مردم نشان داد و او را به‌عنوان وصی خود معرفی کرد. پس از این رخداد بسیار مهم بود که این آیه نازل گردید و خطاب به مسلمانان گفته شد: امروز کافران از دین شما ناامید شدند و دین، کامل و نعمت، تمام گشت و خداوند اسلام را به‌عنوان دین برای مسلمانان پسندید.

معلوم است که کافران تا آن زمان از زوال اسلام ناامید نبودند؛ آن‌ها گمان می‌کردند که با مرگ پیامبر طومار اسلام پیچیده خواهد شد، به‌خصوص این‌که پیامبر فرزند پسری هم نداشت، ولی با اعلام جانشینی علی بن ابی‌طالب (علیه‌السلام) از سوی پیامبر، امید دشمنان تبدیل به یأس شد و دیدند که پیامبر پیش‌بینی زمان بعد از خود را هم کرده و امامت دنباله نبوت است و همان راه ادامه خواهد یافت.

نکته جالب این‌که، در آیه مورد بحث، پس از بیان این‌که امروز کافران از دین شما مأیوس شدند، چنین آمده: «فَلَا تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنِ»، که اشاره به این است که دیگر خطری از جانب کفار شما را تهدید نمی‌کند، اگر خطری باشد از جانب خود شماست، این‌که می‌فرماید: از من بترسید، یعنی بترسید از این‌که از حق و حقیقت دوری کنید، که طبق سنت من خطر شما را فرا خواهد گرفت. این سنت الهی بارها در قرآن یادآوری شده است:

«وَمَنْ يُبَدِلْ نِعْمَةَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُ فَإِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ.» (بقره، ۲۱۱)

هرکس نعمت خدا را پس از آن‌که به او رسید، تبدیل (به نعمت) کند، همانا خدا سخت کیفر است.

«إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ.» (رعد، ۱۱)

همانا خدا حال قومی را تغییر نمی‌دهد، مگر این‌که خودشان حالشان را تغییر دهند.

در این جا چند روایت درباره نزول آیه اکمال در روز غدیر و روز وصایت امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) از منابع اهل سنت نقل می‌کنیم:

خوارزمی در کتاب المناقب با اسناد خود از ابوسعید خدری نقل می‌کند: در روز غدیر که پیامبر مردم را به‌سوی علی بن ابی‌طالب خواند، این آیه نازل گردید: «الْيَوْمَ يَتَسَّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ دِينِكُمْ فَلَا تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنِ الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَاتَّمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيْتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا.»

پس پیامبر فرمود: الله اکبر بر کامل شدن دین و اتمام نعمت و خوشنودی پروردگار به رسالت من و ولایت علی. سپس گفت: خدایا دوست بدار، هرکس را که او را دوست بدارد و دشمن بدار، هرکس را که او را دشمن بدارد و خوار کن، هرکس را که او را خوار سازد.^۱

خطیب بغدادی با اسناد خود از ابن حوثب و او از ابوهریره نقل می‌کند که آن حضرت فرمود: هرکس روز هجدهم ذی‌الحجه را روزه بگیرد، برای او روزه شصت ماه نوشته می‌شود. در آن روز پیامبر به مؤمنان فرمود: آیا من بر مؤمنان اولی نیستم؟ گفتند: آری یا رسول الله. گفت: هرکس را که من مولای او هستم، علی هم مولای اوست. پس عمر بن خطاب گفت: به‌به ای پسر ابی طالب مولای من و مولای هر مسلمانی شد. پس خداوند این آیه را نازل کرد: **الْيَوْمَ اكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَ اَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي...**^۲

این دو حدیث را با عبارتهای نزدیک به هم و اسناد گوناگون بعضی از مؤلفان اهل سنت نقل کرده‌اند، ولی بعضی از آنان آن دسته از احادیث را که آیه را مربوط به روز عرفه می‌دانند، ترجیح داده‌اند^۳ و سبط بن جوزی این دو دسته از احادیث را به این صورت جمع کرده، که آیه شریفه دو بار نازل شده است، یک بار در عرفه و بار دیگر در غدیر خم.^۴

از طریق اهل بیت و ائمه معصومین هم روایات بسیار و مستفیضه‌ای در دست داریم که در کتاب‌های حدیث مختلف نقل شده که طبق آن روایات، آیه اکمال مربوط به ولایت علی بن ابی طالب (علیه‌السلام) است و در جریان غدیر خم در نزدیک جحفه نازل شده است.^۵

یکی از احادیث را به‌عنوان نمونه نقل می‌کنیم:

«عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ (عَلَيْهِ السَّلَام) قَالَ آخِرُ فَرِيضَةٍ أَنْزَلَهَا اللَّهُ الْوَلَايَةَ - ثُمَّ لَمْ يُنْزَلْ بَعْدَهَا فَرِيضَةٌ - ثُمَّ أَنْزَلَ «الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ» بِكَرَاعِ الْغَنَمِ «۱» فَأَقَامَهَا رَسُولُ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ) بِالْجُحْفَةِ فَلَمْ يُنْزَلْ بَعْدَهَا فَرِيضَةٌ.»^۶

۱. المناقب خوارزمی ص ۹۴ چاپ تبریز. این حدیث را با اندک تفاوتی حسکانی در *شواهد التنزیل*، ج ۱ ص ۲۰۰ نقل می‌کند و در کتاب‌های دیگری نیز آمده است.

۲. تاریخ بغداد، ج ۸، ص ۲۹۰. این حدیث با سندهای مختلف در کتاب‌های بسیاری از اهل سنت آمده، از جمله ابن عساکر آن را با اسناد گوناگون در تاریخ دمشق آورده (رجوع شود به: ترجمه امیرالمؤمنین علی بن ابی‌طالب در تاریخ دمشق که مستقلاً با تحقیق آقای محمدباقر محمودی چاپ شده است. مخصوصاً پاورقی‌های محققانه او دیده شود. ج ۲، ص ۷۷)

۳. مانند ابن کثیر شامی در *تفسیر خود* ج ۲، ص ۱۵ و سیوطی در *الدر المنثور*، ج ۲ ص ۲۵۹.

۴. ابن جوزی، *تذکره الخواص*، ص ۳۰.

۵. مجموع این روایات را در کتب زیر ملاحظه فرمایید:

تفسیر القمی، ج ۱، ص ۱۶۲؛ بحرانی، *البرهان*، ج ۱، ص ۲۳۵ به بعد؛ حویزی، *نور الثقلین*، ج ۱، ص ۵۸۷ به بعد؛ مشهدی، *کنز الدقائق*، ج ۳، ص ۱۳ به بعد.

۶. *تفسیر القمی*، ج ۱، ص ۱۶۲.

امام باقر (علیه السلام) فرمود: آخرین فریضه‌ای را که خداوند نازل کرد، ولایت بود که دیگر پس از آن فریضه‌ای را نازل نکرد، سپس این آیه: «الیوم اکملت لکم دینکم» در کراع الغمیم نازل شد، پس پیامبر خدا این فریضه را در جحفه (منظور همان غدیر خم است) اقامه کرد و پس از آن، دیگر فریضه‌ای نازل نشد.

قرار گرفتن «الیوم اکملت لکم» در وسط یک حکم شرعی

مطلبی که ذکر آن در این جا لازم است این است، این جملات که مربوط به تکمیل شدن رسالت با امامت می‌باشد، در وسط جملاتی آمده که راجع به یک حکم شرعی فرعی است و آن تحریم خوردن گوشت‌های حرام است و این که خوردن آن‌ها در مقام ضرورت اشکالی ندارد. به طوری که ملاحظه می‌فرمایید، این جملات با جملات قبل و بعد آیه شریفه تناسبی ندارد و اگر این جملات را از وسط آیه برداریم، خللی در آن ایجاد نمی‌شود. اتفاقاً در روایاتی که در مورد زمان نزول این آیه، چه از طریق شیعه و چه از طریق اهل سنت نقل شده، ذکری از قبل و بعد آیه نیست و فقط راجع به این جمله صحبت شده است.

باید گفت که این یکی از شیوه‌های بیانی قرآن است، که گاهی در وسط یک مطلب، مطلب دیگری را به عنوان جمله معترضه می‌آورد، تا اهمیت خاص آن مطلب را برساند و آن مطلب همانند یک تابلو بدرخشد و جلب نظر کند.

این شیوه را در مواردی از آیات قرآن می‌بینیم که در وسط مطلبی که هنوز تمام نشده، مطلب دیگری آمده و سپس بقیه مطلب قبلی بیان شده است. مانند آیات ۱۶ تا ۱۹ سوره قیامت «لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ» که مربوط به کیفیت نزول قرآن است و وسط آیات مربوط به روز قیامت آمده و از قبل و بعد خود جداست. آیه تطهیر هم از این قبیل است. این آیه در وسط خطاب‌هایی است که همگی به صورت جمع مؤنث است، یک مرتبه چند ضمیر جمع مذکر آمده و نشان می‌دهد که مخاطبان این جمله غیر از مخاطبان جمله‌های قبلی و بعدی است.

اساساً نظم و تألیف قرآن با تمام کتاب‌هایی که به دست بشر نوشته شده، فرق جوهری دارد. در قرآن مطالب به صورت متنوع و گوناگون در کنار هم قرار گرفته و در واقع، آیات قرآنی مانند سفره گسترده‌ای است که در آن انواع غذاها را می‌توان دید. و قرآن کریم مشابَهت‌های عجیبی با عالم طبیعت دارد و همان‌گونه که طبیعت تنوع فوق‌العاده‌ای دارد و مجموعه‌ای روح‌نواز از اشیاء مختلف، رنگ‌ها، طعم‌ها و پدیده‌های گوناگون در طبیعت در کنار هم قرار دارد که هر چیزی به جای خویش نیکوست. در آیات و سوره‌های قرآن هم همان روش را می‌بینیم و تنوع مطالب، هر نوع ذائقه‌ای را به سوی خود می‌خواند و روح انسانی را تغذیه می‌کند و این یکی از رموز جاودانگی و تازگی قرآن است.

چکیده

در آیه سه سوره مائده سخن از اکمال دین و اتمام نعمت به میان آمده. طبق این آیه در آن روز، چهار اتفاق مبارک هم‌زمان صورت گرفته است: نومی‌دی کافران از دین اسلام، اکمال دین، اتمام نعمت و پسندیده شدن اسلام به‌عنوان دین از سوی خدا.

سخنان زیادی درباره زمان نزول و سبب آن در تفاسیر گفته شده است. بیش‌تر مفسران اهل سنت آن روز را روز عرفه (حجۃ‌الوداع) دانسته‌اند، که با بیان تحریم خوردن گوشت میته و چند چیز دیگر، احکام اسلام کامل شد. ولی از نظر پیروان اهل بیت، آن روز، روز هیجدهم ذی‌الحجه سال آخر عمر پیامبر بود که در غدیر خم، پیامبر (صلی‌الله علیه و آله) علی بن ابی‌طالب (علیه‌السلام) را به فرمان خدا به جانشینی خود نصب کرد؛ زیرا تنها چیزی که می‌توانست کافران را از نابودی اسلام نومی‌د کند، تعیین جانشین برای پیامبر بود، که این اقدام بقای اسلام و محفوظ شدن آن از زوال و نابودی را تضمین می‌کرد.

